

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ У ЗМАГАННЯХ ЗА УКРАЇНСЬКУ МОВУ ТА ЇЇ ПРАВОПИС (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті висвітлено внесок Пантелеймона Куліша у становлення українського правопису (друга половина ХІХ ст.), досліджено його наукову діяльність у боротьбі за українську мову, визначено прогресивні ідеї та погляди вченого щодо її самобутності.

Українська педагогічна думка на всіх етапах свого розвитку вирізняється видатними персоналіями, новаторські ідеї яких складають національну педагогічну спадщину. Пантелеймон Куліш – видатний педагог, новаторство якого в освітньому просторі за його життя не було оцінене належним чином.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. прогресивні ідеї вченого привертали увагу видатних науковців: М. Грушевського, С. Єфремова, І. Франка, Б. Грінченка, А. Кримського, О. Огоновського, В. Шенрока, О. Маковея та ін. За радянських часів творчий внесок П. Куліша оцінювався тенденційно. Лише останнім часом, у зв'язку з демократизацією українського суспільства, стало можливим об'єктивно висвітлити особистість П. Куліша як громадського діяча, вченого, педагога, новатора зокрема. Окремі аспекти його діяльності досліджували сучасники: О. Федорук, Є. Нахлік, Н. Побірченко, В. Сарбей, М. Жулинський, І. Девдюк та ін.

Мета нашої статті – висвітлити новаторство П. Куліша в становленні українського правопису, вивчити його активну наукову діяльність у боротьбі за українську мову, розглянути прогресивні ідеї та погляди вченого щодо її самобутності.

Пантелеймон Куліш (1819-1897) – яскравий представник українського руху другої половини ХІХ ст. Він один із перших підняв на загальне питання про самобутність української мови, про необхідність її удосконалення до високого літературного рівня, про запровадження рідної мови до шкіл, про видання підручників українською мовою, про створення українського періодичного органу, про важливе значення вітчизняної освіти і науки. Активно реалізувати свої ідеї П. Куліш розпочав після повернення із заслання (у зв'язку з арештом у справі Кирило-Мефодіївського товариства). Так, у 1856–1857 рр. він видав два томи "Записок о Южной Руси", в яких зібрав етнографічну спадщину рідного народу. Автор планував це видання зробити періодичним, проте через цензурні перешкоди не вдалося здійснити задуманого. У "Записках" П. Куліш запровадив новий український правопис на фонетичному принципі, який набув значного поширення, адже був дуже близький та зручний для українського народу. У вступній статті до двотомника він писав: "В наше время было бы излишним толковать о том, какую важную роль в народоописании играют язык описываемого народа и все, что передается из поколения в поколение на этом языке" [1: 1].

Слідом П. Куліш видав підручник українською мовою "Граматка" (1857), де також використав фонетичний правопис, який дістав назву "кулішівка". Метою цього підручника було навчити молоде покоління початкової грамоти рідною мовою. "Треба учить дітей письменства так, щоб, дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до цього перша поміч – щоб граматка зложена була рідною Українською мовою..." – зазначав автор у передмові до підручника [2: 2].

П. Куліш у своєму правописі дотримувався фонетичного принципу, за яким написання має відбивати вимову. Згідно із цим правописом, П. Куліш для передньо-середнього українського голосного вибрав букву *и*, тим самим повністю скасував – *ы*: *Лінивий двійчи робить, скупий двійчи платить*. Буквою *і* він позначив відповідний звук незалежно від його походження – до цього цей звук позначався *о*, *е*, *ь*: *Ні, чоловіче, мій друже <...>*. Проте для передачі йотованості цього голосного він не знайшов засобу і писав просто *і*: *...зъ рідної сем'ї Української ... Літеру е він використовував тільки для позначення м'якості приголосного перед е: топтали вони, яко смітте, всяке багатство*. Йотованість цього звука на початку та всередині слова після голосного й губного приголосного він ніяк не відбивав: *...жити єдинодушно; всяке зло на світі перемагає*. Нейотований голосний *е* на початку слова письменник передавав запозиченою з російської азбуки буквою *э*: *Эге, и зъ нашимъ братомъ часомъ не жартуй* [3: 8-9]. П. Куліш відновив літеру *ѣ* для сполучень *йо*, *ьо*, які відомі в давнішій орфографічній практиці: *Ѣго апостоли, проповідуючи Ѣго велику науку <...>*. А воля Божа: *возлюби ближнѣго, яко самъ себе*. У правописі приголосних він намагався послідовно запровадити фонетичний принцип, наслідуючи в цьому частково О. Павловського, П. Гулака-Артемівського та ін. Так, для вибухового задньоязикового приголосного *г* вибрав латинську літеру *g*, а відповідні африкати позначив сполученнями приголосних *дж* і *дз*: *ганок, гузь; Гей, джури ви мої малі!.. Дієслівне сполучення -ться передавав через -тьця і -тця, а -шся через -шця і -сця: Певнимъ добромъ зоветьця тутъ християнська любовь*. Паралельно вживалися префікси *роз-* і *рос-*: *розширилась праведна віра; роскинувшись хуторами*. Проте П. Куліш повернув літеру *ъ* до алфавіту, використовуючи її в кінці слів після твердих та губних приголосних і перед йотованими голосними на позначення їх роздільної вимови: *Бо всі ми брати передъ Богомъ, якъ одна сем'я <...>* [3].

Використовуючи свої правописні особливості, П. Куліш видав перший український історичний роман "Чорна Рада" (1857). Вступну статтю до роману він надрукував у "Русской Беседе" (1857, № 7) у вигляді наукової розвідки під назвою "Об отношении малороссийской словесности к обще-русской. Эпиграма к "Черной Раде". Тут автор ставив за мету пояснити широкій аудиторії читачів, чому він вибрав саме українську мову для написання свого роману, не відому росіянам та мало поширену в Російській Імперії.

Виклад матеріалу розпочав із історичного дискурсу в минуле. Він писав, що коли Україна приєдналась до Росії в др. пол. ХVІІ ст., то наукове життя на півночі відразу почало розвиватися, завдяки прибуттю нових розумових сил із півдня. Адже відомо, скільки українських прізвищ записано у літописах російської словесності [4: 124]. Наголошуючи про самобутність української мови, П. Куліш зазначав, що представники цього народу мали власну мову і ввели її до російської словесності "как речь образованную, освоенную с обще-европейскою наукою и способною выражать ученые и отвлеченные понятия" [4: 124].

П. Куліш сприяв виданню не тільки своїх праць рідною мовою, а й творів інших письменників, в яких також було дотримано фонетичний правопис. Так, він був видавцем "Народних оповідань Марка Вовчка" (1857). У вступній статті до них наголосив про необхідність створення книг, предметом яких має бути минуле і теперішнє життя України в будь-якому

відношенні. Також автор підкреслив, що з'явилися такі твори рідною мовою, які примусили плакати українське населення. Це означає, що мова, якою вони написані, набула найвищого розвитку. Проте П. Куліш зазначив, щоб повністю досягнути такої цілі, потрібно "отделить от зерна муку и вымести вон из словесности сор, мешающий пользоваться тем, что произведено на пользу. Приступим же к этой тягостной, но важной обязанности" [5: 229]. Далі писав, що оповідання Марка Вовчка також вражають своєю мовою: "Прелесть языка в этих рассказах дивная! Казалось, после Шевченка, нечего было требовать больше от малороссийского языка; но г. Марко Вовчок разсыпал в своих рассказах такие богатства родного слова..." [5: 233].

П. Куліш розумів, що для удосконалення та поширення рідної мови необхідний періодичний орган, де піднімалися б актуальні проблеми її розвитку та розповсюджувалися твори, написані нею. У 1860 р. спробою став журнал "Хата", але через цензурні перешкоди вийшов альманах з такою ж назвою лише двома виданнями. В альманасі були представлені письменники, твори яких написані новим українським правописом – "кулішівкою". Це автори: Кузьменко, Марко Вовчок, Е. Гребінка, Т. Шевченко, Г. Барвінок, М. Номис, Щоголів, а також П. Куліш, який у вступному слові писав: "Українська словесність – діло велике: це нове слово між народами... Це дарма, панове браття, що ми проявимо невеличку книжечку, як отся "Хата", аби була в ній щира правда народна. Аби ми своє діло щирим серцем зробили, а вже наше слово "дасть плод свой во время свое" [6: 22].

1861 року вийшов у світ журнал "Основа", який також друкувався "кулішівкою". П. Куліш був одним із його засновників та співредакторів. На сторінках часопису розміщувалися його статті, що стосувалися важливих питань розвитку української мови. Із назви статті "Простонародность в украинской словесности" (1862, № 1) видно, що автор підіймав проблему значення народності в розвитку мови. Він відкидав теорію окремих вчених, що твори, які формують українську літературу, "только и дышут, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума!". П. Куліш високо оцінив письменників, які писали твори рідною мовою, не зважаючи на таку критику. Адже, вони зайнялись вивченням і розробкою простонародної мови, виражаючи нею високі поетичні ідеї, та намагалися надати їм честь всенародної мови. Для них навпаки – простонародність розкриває багатство своєї мови, свого самобутнього розуму, свою естетичну фантазію [7: 3]. У статті "Устная мова з науки. Слово з боку" (1862, № 3) П. Куліш наголошує на необхідності створення рідномовних шкіл та розробку різних галузей науки українською мовою: "Коли б оце зараз перед нами була така школа, в котрій про що хоч говори рідним словом... Треба нам задалегідь хоч помалу готувитись. Нехай один візьметься за одну науку, а другий за другу, та й помізкує сам собі, як би її рідною мовою зложити..." [8: 30].

У відповідь на анонімний лист, який надійшов до редакції "Основа", П. Куліш виступив публічно на сторінках цього ж журналу із статтею "Ответ на письмо с Юга" (1862, № 3). У ній автор апелював думку адресата, що українська мова не відповідає потребам народу. Зокрема, П. Куліш дав чітке пояснення на зауваження, що ніби він належить до розряду патріотів-егоїстів, на тій підставі, що бажаючи бути самобутнім, створив особливий правопис. У відповідь він писав: "До появления моего в печати, было изобретено несколько правописаний... Если бы меня удовлетворяло которое-нибудь из украинских правописаний, то я не погнался бы за самобытностью, которой, притом, и невозможно основать на особом правописании" [9: 41]. Далі пояснював, що його правопис є досить зручним і нескладним – варто вивчити декілька правил і стає все зрозумілим. Також зауважив на думку кореспондента, що ніби розвиток літературної української мови не дає реальних знань народу. Він аргументував, що не потрібно забувати про Західну Україну, де у школах і в промисловості використовується українська мова. І хоча на Правобережній Україні переважає напрям белетристичний, то на Західній – реальний. П. Куліш зазначав: "Чего не достает в их языке, то есть у нас; чего у нас недостает, есть у них. Работая каждый в одиночку, обе части южнорусского народа созидают свое слово, как главного двигателя жизни" [9: 42].

Виступаючи полемічно на сторінках журналу "Основа" (1861–1862 рр.), П. Куліш активно піднімав питання значення рідної мови для народу, необхідності зручного правопису та подальшого його удосконалення для української нації. Варто зазначити, що П. Куліш протягом цього періоду був одним із видавців ряду дешевих книг українською мовою із дотриманням фонетичного правопису для поширення їх серед народу, так званої "Сільської Бібліотеки", виданої в 40 випусках. За його авторством вийшло 12 книг.

Перешкодою для поширення "кулішівки" на підросійських теренах став Валуєвський циркуляр 1863 р., який дозволяв українське друковане слово тільки в жанрі художньої літератури [3: 9]. У зв'язку з цим П. Куліш перемістив поле своєї діяльності до Західної України, де його правопис почав набувати значного поширення. У кінці 1864 р. П. Куліш отримав посаду чиновника при "учредительном комитете" у Варшаві. Багато земляків, зокрема, М. Костомаров, О. Кониський засудили його погодження на службу в Польщі. Проте П. Куліш запевняв, що наміри перебування у Варшаві пов'язані із покращенням його фінансового становища (адже він мав скрутне матеріальне становище), а також його вабили польські бібліотеки та архіви. Хоча, під впливом історичних архівів, змінилися погляди П. Куліша стосовно минулого України, зокрема історії козацтва, проте не змінилися його погляди стосовно поляків, які ще висловив у своїй статті "Полякам об українцях" (Основа, 1862, № 2), у якій запевняв, що український народ – це окрема нація і в майбутньому самостійна, тому ні про яке її приєднання до Польщі не може бути й мови.

Польські діячі розуміли, що П. Куліш – авторитетний представник українського руху, і намагалися за його посередництвом поширити польський вплив на українських землях, зокрема, на Західній Україні. Так, було засновано періодичне видання "Русь". Хоча є версія, що цей журнал поляки не фінансували, проте москвофіли бачили в ньому польську інтригу. П. Куліш, твердо стоячи на своїй антипольській позиції, коли дізнався, що "Русь" друкуватиметься за його правописом – "кулішівкою", то відразу написав до Я. Головацького у приватному листі, що готовий відректися від своєї правописі "аби тільки вибити Полякам оружје з рук" [10: 38]. І також запитав, чи надрукує львівське "Слово"¹ його заяву-протест, який відразу пришло до редакції, якщо йому дадуть згоду. Проте відповіді не дочекався.

Я. Головацький, який у 1864 р. став москвофілом і з цього часу підтримував російський напрям, надрукував приватний лист П. Куліша без його дозволу у "Слові" (1867, № 44) під назвою "Отречение Кулиша от своей правописи". У невеликій передмові до листа він наголосив, що П. Куліш рішуче готовий відректися від свого правопису, який створив для полегшення навчання грамоти українського народу, на користь російського. Варто зазначити, що Я. Головацький багато вирізав із листа, подавши інформацію тенденційно – на загальноросійську користь. Дуже швидко ця новина перейшла і до

¹ „Слово” – львівська газета, яку видавали галицькі москвофіли. Вони у 1866 р. публічною заявою признали себе росіянами.

інших періодичних видань, в яких також фальсифіковано і безпідставно кривдили П. Куліша, такі діячі як Стебельський, Катков, Аксаков, Дідицький та ін. Вони розміщували свої статті у часописах: "Боян" (1867, № 10), "Страхопуд" (1867, № 13-15), "Галичанин" (1867, № 11), "Славянська зоря", "Москва", "Московские Ведомости" (1867, № 204), "Петербургские Ведомости" (1867, № 250-251).

П. Куліш, дізнавшись про такий підступний вчинок, хотів публічно протестувати цей наклеп. Але жодна із вищезазначених редакцій не приймала його апелювання. Лише львівська газета "Правда", редактором якої був О. Партицький, надрукувала протест П. Куліша. У своєму зверненні він писав, що не очікував такого повороту подій від співпраці із Я. Головацьким. Щодо справи із правописом П. Куліш зазначав: "...Ляхи вміслили свій предківський жупан вкрити нашою свиткою та й гупати на всю Україну козацьким покликом, що ось би то сюди, небожата, горніться!... Аж тут – на тобі чутка прийшла така, що й правопись у тому буде наша, не то що! Бачивши такий підступ людський, послав я до Я. Головацького лист, довідуючись чи напечатась львівське "Слово" мій оклик до громади, який би прислав я? і приписую всю причину, і завішую, що коли Ляхи печатимемуть моєю правописом на ознаку нашого розмиру з великою Руссю, коли наша фонетична правопись виставлятиметься не яко підмога народові до просвіти, а як знамено нашої руської резні, то я, писавши по своєму по українські, печататимему етимологічною старосвітською орфографією..." [11: 72]. П. Куліш писав про це до Я. Головацького в приватному листі, і зовсім не розраховував, що останній вчинить так не етично. З цього приводу він писав далі: "Що ж робить Я. Головацький? Не одписав проти мого листу нічого... коли дивлюсь – мій приятельський лист, не спитавшись у мене напечатав у "Слові". Та ще як напечатав? Урізав шмат з початку, урізав шмат з кінця, вирвав дещо з середини, приставив свою чи чужу, тільки не мою приставку і підписав моє ім'я. Здивувався я бачивши такий обертає писарський..." [11: 72].

На захист П. Куліша виступили співавтори газети "Правда": О. Партицький, О. Барвінський, Рафалович та ін. У відповідь на всі звинувачення проти П. Куліша у додатку до № 14 часопису "Правда" також вийшла брошура "Ответ "Бояну"-Стебельському на "Письмо до Кулиша" (Письмо к редактору "Правды")", авторство якої приписували В. Білозерському, О. Барвінському та ін. Але дійсним автором був П. Куліш. У цій брошурі він дав чіткі заперечення усім висловам проти нього. Зокрема, став на захист фонетичного правопису, доводив його практичне значення: "фонетическое соответствует природе звуков и живой действительности и делает язык и звуки его доступнее всякому", наголошував на самобутність української мови, її своєрідність історії розвитку, необхідність введення її до шкіл.

Поряд із цими подіями погіршилося службове становище П. Куліша у Варшаві: до рук керівництва потрапив патріотичний лист українською мовою на адресу П. Куліша. На що йому було поставлено умову – або письмово зректися від усіх попередніх українських поглядів, або залишити службу. П. Куліш не прийняв такої умови і його було звільнено "по болезни". Після цього він протягом 1869-1870 рр. подорожував, а 1871 р. повернувся на свій хутір і вже ніколи не залишав його. За цей час надрукував рідною мовою у "Правді" чимало статей, видав "П'ятикнижжє", "Псалтир", "Йова" і "Свангіліє". А в останнє десятиріччя свого життя займався перекладом Біблії на українську мову. Метою такої праці було вироблення рідної мови, щоб у майбутньому вона стала самобутньою, у що він беззаперечно вірив.

Таким чином, П. Куліш зробив визначний внесок у становлення українського правопису, української мови, незважаючи на нищівну критику, яку зазнав ще за своє життя. Він протягом усього творчого шляху працював на користь щасливого майбутнього українського народу, яким бачив його національно свідомим і незалежним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 1. – СПб, 1856. – 322 с.
2. Кулиш П. Граматка. – СПб, 1857. – 149 с.
3. Історія українського правопису: XVI – XX століття / Хрестоматія. – Київ: Наукова думка, 2004. – 582 с.
4. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к обще-русской. Эпиграма к "Черной Раде" // Русская Беседа. – 1857. – № 7. – С. 123-145.
5. Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги: "Народні оповідання Марка Вовчка" // Руський Вестник. – 1857. – № 12. – С. 227-237.
6. Кулиш П. Передне слово до громади // Хата. – СПб, 1860. – 215 с.
7. Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. – 1862. – № 1. – С. 1-10.
8. Кулиш П. Устня мова з науки. Слово з боку // Основа. – 1862. – № 3. – С. 29-30.
9. Кулиш П. Ответ на письмо с Юга // Основа. – 1862. – № 3. – С. 41-45.
10. Маковей О. Панько Омелькович Куліш. Огляд його діяльності // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн. 10. – С. 30-43.
11. Отвертій лист Пантелеймона Куліша // Правда. – 1867. – № 9. – С. 72.
12. Громадський суд над Страхопудом // Правда. – 1867. – № 18. – С. 143-144.

Матеріал надійшов до редакції 04.09.2007 р.

Кравченко О.О. Пантелеймон Кулиш в боротьбі за український язык и его правописание (вторая половина XIX века).

В статті розкривається роль П. Кулиша в становленні українського правописання (вторая половина XIX в.), досліджено його научні роботи по історії розвитку українського языка, определены прогрессивные идеи и взгляды ученого относительно самобытности родного языка.

Kravchenko O.O. Panteleimon Kulish in the Struggle for the Ukrainian Language and its (the 2nd half of the 19th century).

The endowment of Panteleimon Kulish in the formation of the Ukrainian orthography (the second half of the 19th century) is highlighted in the article. His scientific works on the history of the Ukrainian language development are investigated, progressive ideas and views of the scientist as to its originality are defined.